

Schyłek XX wieku jest szczególnie dla kształtowania polskiego krajobrazu. Transformacja polityczna oraz wyniki z niej zmiany gospodarcze stały się jedną z przyczyn nieodwracalnych przemian zachodzących w krajobrazie kulturowym Polski. Zmiana systemowa w krajach Europy Wschodniej i Środkowej nie niesie za sobą jednocześnie oczekiwanych zmian w zakresie zagospodarowania przestrzennego i kształtowania krajobrazu. Przeciwnie, wydaje się, że prawa rządzące budzącą się gospodarką rynkową podporządkowują sobie role istniejących innych planów. Obraz wielu miast daleki jest od tego jakim byśmy go widzieli w dobie samorządności i nowych realiów polityczno-gospodarczych. Dostrzegalne jest to szczególnie wyraziście w przypadku małych miast.

Zmiany gospodarcze nie zachodzą równomiernie na terenie całego kraju powodując występowanie różnych problemów w procesie planowania przestrzennego. Widoczne staje się to na terenach mniej atrakcyjnych gospodarczo, jakimi stają się często peryferyjne obszary kraju, w tym najczęściej tereny miasteczek i wsi. Transformacja rolnictwa, przemysłu, rzemiosła i handlu, starzenie się ludności staje się często bezpośrednią przyczyną wielu niekorzystnych procesów odzwierciedlających się przede wszystkim w przeobrażeniach zabudowy i krajobrazu małych miast, będących wciąż podstawowym składnikiem układu osadniczego kraju.

Podobnie jak w społeczeństwie, w którym współżyje równocześnie kilka pokoleń, o różnej mentalności i obyczajowości, tak w krajobrazie miast, szczególnie małych, obserwujemy kilka generacji budowli sąsiadujących ze sobą. W istniejących układach urbanistycznych miasteczek znajduje się większość zabytków kultury materialnej naszego dziedzictwa narodowego, takich jak: kościoły, założenia klasztorne, plebanie, synagogi, ratusze, budynki mieszkalne, założenia dworskie, zamki, obiekty przemysłowe, handlowe, obiekty kultu religijnego, obiekty obronne, cmentarze itp. Tworzą one specyficzny "krajobraz wielopokoleniowy".

Współistnieją tu formy zabudowy z różnych epok, często jeszcze nie zabytki, tworzące specyficzny charakter krajobrazu miejskiego. Są to: pozostałości budownictwa zaborców, budownictwo okresu międzywojennego, okresu okupacji, tymczasowe mieszkalnictwo pookupacyjne, resztki zabudowań służby dworskiej i domów żydowskich, budownictwo spółdzielni, państwowych gospodarstw rolniczych, budownictwo okresu "Polski Ludowej" i budownictwo współczesne. Wymienione wyżej wszystkie formy zabudowy tworzące krajobraz lokalny odwzorowują mechanizmy zmian zachodzących "w czasie". Niekorzystne procesy przeobrażeń zabudowy i krajobrazu uaktywniły się w okresie powojennym, gubiąc często historyczną "jakość" krajobrazową większości naszych małych założeń urbanistycznych.

Obserwując z kolei zachodzące zmiany okresu transformacji ustrojowej w Polsce i na ich tle obraz miasteczek można stwierdzić, iż: krajobraz miasteczek Lubelszczyzny u schyłku XX wieku ulega przyspieszonej degradacji.

Przyczyny i mechanizmy tej degradacji wymagają więc sprecyzowania oraz wypełnienia luki badawczej w zakresie poznania zjawisk oraz zależności zachodzących między nimi, w celu określenia systemu zabezpieczenia jeszcze

istniejących walorów krajobrazu miejskiego, wskazania nie zinwentaryzowanych obiektów budownictwa, nie będących jeszcze zabytkami, a mogących istnieć w strukturze przestrzennej małych miast, nie wprowadzając przy tym chaosu krajobrazowego. Te ostatnie stanowią często podstawową tkankę materialną decydującą o ich ogólnych wartościach kulturowych dla przyszłych pokoleń. Istotnym zagadnieniem jest określenie możliwości i sposobów zahamowania zachodzących niekorzystnych przeobrażeń zabudowy i krajobrazu¹. Coraz pilniejszym staje się więc poszukiwanie sposobów przywrócenia małym miastom zdolności funkcjonowania, odpowiadającej z jednej strony oczekiwaniom mieszkańców, z drugiej zaś uświadomienie mieszkańcom zagrożeń wynikających z niekorzystnych przekształceń urbanistyczno-krajobrazowych ich miejscowości i dalszych tego skutkach².

Należy również zwrócić uwagę na szczególnie destrukcyjne zjawiska niszczące krajobraz na pograniczu terenów zabudowanych i otaczającego je środowiska przyrodniczego. Wynikają one przede wszystkim z braku respektowania "trzeciego" wymiaru - wysokości w rozwiązaniach planistycznych, czego efektem stało się zakłócenie historycznych proporcji miast, ich panoram, powstawanie przypadkowych, współczesnych dominant krajobrazowych, agresywne wdzieranie się wysokiej zabudowy. Zapobiec temu powinny systematyczne działania zmierzające do poprawy jakości środowiska człowieka, w tym między innymi utrzymania istniejących struktur przestrzenno-funkcjonalnych miasteczek, bądź ich "korekty", oraz zapobieganie niekontrolowanym i bezplanowym działaniom modernizacyjnym, zarówno w skali przestrzennej, jak i w skali pojedynczego obiektu³.

Procesy przekształcające zabudowę i krajobraz miasteczek występowały w różnych okresach historycznych z różnym nasileniem. W Polsce powojennej nastąpiły w tempie przyśpieszonym. Tragiczne wojenne i powojenne losy ludności, dramaty mniejszości narodowych, próby całkowitej likwidacji dziedzictwa kulturowego różnych współżyjących tu niegdyś społeczności, siłowe narzucanie nowych, obcych form gospodarki wywarły trwałe piętno na życie miejscowych społeczności, oblicze miasteczek i ich powiązaniu z otaczającym krajobrazem.

Dewastacja i ubytek dawnej tkanki budowlanej w ostatnim okresie był między innymi konsekwencją zachodzących przemian politycznych, społecznych i gospodarczych. Pozorna kontynuacja "wieczno-trwałych" form zabudowy miasteczka uległa przerwaniu na wiele lat, po części ze względu na zmianę struktury społecznej i narodowościowej mieszkańców, po części na skutek odrzucenia tradycyjnego sposobu życia, wyeksploatowania i zużycia fizycznego substancji budowlanej i po części, na skutek negowania odwiecznych zasad polskości i kultury narodowej przez ustrój socjalistyczny. Te istotne przyczyny spowodowały znaczne zmiany krajobrazu kulturowego miasteczek, wiele z nich trwa nadal i może stać się w przyszłości odpowiedzialnymi za tożsamość kulturową małych miast Polski oraz ogólnie rozumiany stan środowiska człowieka⁴.

Przedmiotem badań niniejszej pracy jest zbiór małych miast Lubelszczyzny na tle istniejącej sieci osadniczej regionu oraz przemiany ich zabudowy i krajobrazu uwarunkowane skomplikowaną historią Lubelszczyzny.

Na podstawie wielu tradycyjnych definicji miasteczko lub małe miasto można określić jako przestrzenne zgrupowanie na określonym i czytelnie rozplanowanym terenie niewielkiej liczby budowli dla niewielkiego zgrupowania ludności oraz zależności zachodzące między tymi elementami jak też wewnątrz nich. Od zachowania równowagi między nimi zależy kondycja miasteczka, a więc i sposób jego trwania. Określenie niewielkie odnosi się do liczby mieszkańców i jest różnie precyzowane, najczęściej w granicach od kilku do kilkudziesięciu tysięcy, ale przeważnie poniżej trzydziestu tysięcy mieszkańców⁵.

Przydatną tu także definicją staje się określenie "środowiska zbudowanego", które każde pokolenie tworzy od nowa zgodnie z postawami społecznymi w stosunku do swej przeszłości i ze sposobem jego użytkowania. Zgodnie z ustaleniami współczesnych konwencji międzynarodowych należy traktować miasta jako systemy całościowe, obejmujące aspekty społeczno-ekonomiczne, kulturowe, przestrzenno-techniczne, i ekologiczne zamieszkujących je wspólnot⁶.

W pracy badaniami został objęty zbiór małych miast regionu międzyrzecza Wisły i

Bugu, w istniejącym przestrzennym zagospodarowaniu. Analizie ogólnej zostały poddane wszystkie miasta o wielkości do 25 tysięcy mieszkańców. Oprócz małych miast regionu posiadających w chwili obecnej prawa miejskie, autorka przeanalizowała miejscowości, które w okresie zaborów przestały być miastami, ale zachowały często nie naruszone układy urbanistyczne i z tej racji warte są omówienia, jako że stanowią poważny udział procentowy w ogólnej liczbie miejscowości Lubelszczyzny. Skupiono się głównie na miastach mniej znanych, nie opisując takich jak np. Kazimierz Dolny czy Janowiec nad Wisłą, które posiadają już liczne opracowania, i dzięki temu ich krajobraz kulturowy jest w mniejszym stopniu narażony na degradację.

Badaniami objęto istniejące układy urbanistyczne małych miast powstałe na przestrzeni wieków, ze szczególnym uwzględnieniem zmian zachodzących w okresie międzywojennym, powojennym i na tym tle przedstawiono obraz zmian zabudowy i krajobrazu miejskiego zachodzący u schyłku dwudziestego wieku.

Szczegółowej analizie poddano dziesięć wybranych miast z różnych części regionu, na tle wydarzeń i uwarunkowań historycznych, stanowiących główną przyczynę kształtującą ich dzisiejszy krajobraz.

Wyjątkowa sytuacja Lubelszczyzny, która wyraża się skomplikowanym splotem zdarzeń historycznych, politycznych i gospodarczych, mających istotny wpływ na obraz tzw. „...”, a co za tym idzie na krajobraz kulturowy “zacofanych” małych miast, może stać się w niedługim czasie nieoczekiwanym bodźcem przyspieszonego rozwoju tej części kraju. Tak jak Ziemie Zachodnie stały się bramą do Europy Zachodniej, tak Lubelszczyzna po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej może pełnić podobną rolę w stosunku do Państw dawnego ZSRR⁷. To zobowiązuje do wyrównania poziomu życia mieszkańców wschodniej Polski do standardów europejskich. Jest to proces nie odwracalny i długofalowy. Zjawisko to wymaga stworzenia odpowiednich projektów i programów poprawy atrakcyjności “zapomnianych” miast leżących dziś na rubieży kraju, a idąc za ostatnimi koncepcjami *Nowej Karty Ateńskiej*⁸, wskazującymi na potrzebę realizacji sieci trans-europejskiej (*Trans-European Networks TENS*), znajdują się one w “centrum” Kontynentu Europejskiego.

Krajobraz kulturowy podlega nieustannym zmianom, obrazując skutki działalności człowieka i informując o skali zachodzących przekształceń przestrzeni zbudowanej.

Definicja krajobrazu miejskiego jest zgodna z definicją krajobrazu kulturowego⁹, w którym widoczne są skutki działalności ludzkiej. Według T. Tołwińskiego¹⁰, kompozycja krajobrazowa “dopełnia dwuwymiarowy plan szczegółowym układem przestrzeni i brył przedmiotów składających się na krajobraz, dopełnia je trzecim wymiarem. Kształtuje ona w ten sposób architekturę krajobrazu z tła przyrody, z dzieł inżynierii, z budynków, osiedli, miast, ogrodów i pól uprawnych”¹¹. Wydobyć i podkreślić w krajobrazie wartości estetyczne odgrywa dużą rolę nawet z punktu widzenia czynnika gospodarczego. Nie tylko wzbogacają one życie mieszkańców całego miasta lub jego fragmentu pod względem estetycznym, lecz zarazem przyciągają ludzi z zewnątrz, co wpływa na wzmożenie ruchu turystycznego i może mieć duże znaczenie dla rozwoju danej miejscowości.

Według J. Bogdanowskiego krajobraz obszarów zurbanizowanych nie jest strukturalnie jednolity i można wyróżniać jego dwie formy: krajobraz miejski z charakterystycznymi odmianami krajobrazu miasta zabytkowego z przełomu stuleci, oraz współczesny krajobraz urbanizacji z odmianami krajobrazu przedmieść i stref urbanizowanych. Jest krajobraz “generalnym zwiastunem informacji - jest obrazem

twórczości lub dehumanizacji życia”¹², zaś architektura krajobrazu “metodą świadomego, racjonalnego i estetycznego pod względem przestrzennym i gospodarczym kształtowania otoczenia człowieka w skali krajobrazu”¹³.

W okresie międzywojennym spotykamy zainteresowanie ochroną przyrody w kontekście prawidłowego kształtowania krajobrazu zabudowanego, i tak wyprzedzające epokę stwierdzenia znajdujemy chociażby u H. Jasieńskiego¹⁴. Jak autor zauważa “(...) konieczność dostosowania budynku do otoczenia, czy też zharmonizowania go z otoczeniem zaczyna się stawać utartym frazesem, który wszyscy jednakowo powtarzają, ale który, jak zwykle w podobnych wypadkach, każdy rozumie na swój odrębny sposób, zależnie od stopnia i rodzaju wykształcenia”¹⁵. Autor zwraca uwagę na znaczenie “ciągłości tradycji” i istnienie “różnych lokalnych tradycji budowlanych”¹⁶.

Określenie krajobrazu miejskiego pojawia się wraz z typologią krajobrazu kulturowego dla potrzeb architektury krajobrazu. Większość miast polskich rachowała stare ośrodki mieszczące się w pojęciu miasta zabytkowego, a więc zespoły te należy uznać za “obszary krajobrazu kulturowego, zabytkowego, miejskiego o specyficznej złożonej strukturze”¹⁷. W średniowieczu miasto na planie nieregularnym lub szachownicowym zajmuje większy niż wieś obszar zabudowy, zamknięty częstokołami, wałami, lub murami miejskimi, otoczonymi fosami. Pojawiają się formy dominant i elementów akcentujących w panoramach miast. Krajobraz miejski uzupełniany jest z czasem nowymi formami, przedmieściami, obiektami przemysłowymi. Krajobraz miejski małych miast tego okresu jest stosunkowo mało podatny na zmiany kompozycyjne, bowiem miasta te nie rozrastały się nadmiernie. Okres klasycyzmu wzbogaca panoramy miast o nowe ratusze, przemysł, co łącznie z wycinaniem lasów tworzy nowe formy krajobrazowe. Dopiero wiek XIX wywiera istotny wpływ na przemiany krajobrazu miejskiego. Omawiając grupy krajobrazu zurbanizowanego według E. Małachowicza będą to “wszelkie fragmenty krajobrazu, których pokrycie stanowi zabudowa o charakterze w pełni miejskim, lub zbliżonym wyraźnie do miejskiego w swych formach architektonicznych”¹⁸.

Ocena walorów estetycznych krajobrazu miejskiego jako podstawy do prowadzenia rozważań w tej dziedzinie jest według A. Böhma wynikiem założeń “teorii wnętrza”, zgodnie z którą, ukształtowane w ciągu wieków miasto jest “makrownętrzem złożonym”, na zasadzie synergii, z wnętrza nadrzędnych - ulic i wnętrza podporządkowanych - działek otaczających je wraz z zabudową, tworzącą tkankę miejską¹⁹. Według E. Małachowicza najważniejszym kryterium waloryzacji

istniejących budowli zabytkowych i ich zespołów są wartości kulturowe, nie podlegające w zasadzie ocenie ekonomicznej²⁰. Można więc to stwierdzenie rozszerzyć na większość polskich małych miast, gdzie istniejące zasoby obrazują charakter miasta i tworzą jego charakterystyczny krajobraz miejski. "Krajobraz jest jakby uformowaną w ciągu dziejów scenerią dla życia i działalności zmieniających się pokoleń ludzkich. Proces zmian w tej scenerii powinien odbywać się stopniowo w ciągu pokoleń, aby nie uległa zniszczeniu tożsamość miejsca, tradycji i kultury"²¹.

Wśród pojęć odnoszących się do krajobrazu kulturowego spotykamy określenie krajobrazu kulturowego tradycyjnego, jak też współczesnego, wytworzonego od lat mniej więcej sześćdziesiątych, charakteryzującego się brakiem ładu kompozycyjnego. Według Z. Myczkowskiego krajobraz kulturowy tradycyjny "to obszar o postaci historycznej powstałej w wyniku działalności człowieka, (...) jego zewnętrzny wygląd stanowi świadectwo rozwoju cywilizacyjnego w skali krajowej, regionalnej lub lokalnej"²². W polskich miastach wystąpiły jednak liczne zaburzenia płynności zmian naturalnych, spowodowane głównie wydarzeniami historycznymi. Odbiły się one na ich krajobrazie mniej lub bardziej wyraziście.

Głównym celem pracy jest zebranie i usystematyzowanie wiedzy dotyczącej ewolucji małych miejskich układów osadniczych Lubelszczyzny od początków ich powstawania do schyłku dwudziestego wieku.

Celem badań będzie również wyszczególnienie procesów i mechanizmów mających istotny wpływ na zabudowę i krajobraz małych miast regionu międzyrzecza Wisły i Bugu. Poprzez analizę wybranych małych miast określenie wpływu różnych okresów historycznych na dzisiejszy kształt układów przestrzennych, zabudowy i krajobrazu miejskiego.

Po usystematyzowaniu czynników mających zasadniczy wpływ na przeobrażenia i kształtowanie współczesnego krajobrazu małych miast możliwym będzie wyodrębnienie obiektów i zespołów zabudowy miejskiej mających istotne znaczenie w kształtowaniu współczesnego krajobrazu miasteczek, uwzględniające wartości historyczne, przyrodnicze, dziedzictwo kulturowe i tradycję miejsca.

Celem finalnym pracy będzie propozycja stworzenia mechanizmów chroniących obszary zabudowane miasteczek i ich krajobraz w oparciu o aktualne międzynarodowe zasady współczesnego kształtowania europejskiej przestrzeni zbudowanej, ochrony krajobrazu kulturowego, zarządzania i planowania dziedzictwa, zachowania tradycji miejsca.

W ostatnim pięćdziesięcioleciu historyczna zabudowa i struktura przestrzenna najmniejszych miast uległa mniejszej lub większej dewastacji i degradacji, wskutek ubywania starej tradycyjnej zabudowy i powstawania nowej, odbiegającej od miejscowych tradycji zarówno w skali i formie, lokalizowanej często, bez powiązania z istniejącym układem ulic i bez względu na skutki dla krajobrazu²³.

W pracy układy przestrzenne miast zostały rozpatrzone w oparciu o szerokie podłoże historyczne pod względem:

- powstania i rozwoju układu historycznego,
- wyodrębnienia elementów o dużych wartościach kulturowych i krajobrazowych,
- określenia, uporządkowania i usystematyzowania typów zabudowy obejmujących: zespoły i obiekty zabytkowe, tradycyjną zabudowę mieszkaniową, zabudowę użyteczności publicznej, zabudowę okresu powojennego i jej wpływ na ewolucję krajobrazu miejskiego.

W rozważaniach skupiono się także na wyjątkowym okresie historii Polski - od okresu odzyskania niepodległości w 1918 roku, poprzez dwudziestolecie międzywojenne, lata okupacji i wyzwolenia, okres Polski Ludowej i czas ostatnich zmian ustrojowych. Znaczącą kwestią było również wyszczególnienie typów budownictwa, które mają istotny wpływ na kształtowanie krajobrazu miejskiego i jego historycznej ciągłości rozwoju. Są to:

- pozostałości budownictwa zaborców,
 - tymczasowe prowizoryczne mieszkalnictwo okupacyjne i pookupacyjne,
 - resztki zabudowy domów żydowskich,
 - resztki zabudowy budynków dla służby dworskiej,
 - budownictwo przemysłowe.
-
-

Teren rozważań został ograniczony do rejonu Lubelszczyzny, międzyrzecza Wisły i Bugu, obejmującego dorzecza rzeki Wieprza i Tyśmiennicy. W związku z licznymi zachodzącymi tu wcześniej zmianami administracyjnymi, przyjęto do rozważań obszar, który w chwili obecnej jest obszarem województwa Lubelskiego i jednocześnie granice jego w większości pokrywają się z historycznie rozumianym obszarem Lubelszczyzny, ukształtowanym przez wspólnotę dziejową jej mieszkańców i pewną odrębność geograficzną i gospodarczą.

W studiach nad zabudową i krajobrazem miejskim, prowadzonych na tle historycznych przeobrażeń urbanistycznych, korzystano z metod stosowanych w badaniach historycznych, to jest: wyszukiwania i grupowania źródeł, ich porównywania i wnioskowania poprzez analizy rozwiązań osadniczych, urbanistycznych, budowlanych, funkcjonalnych i architektonicznych. Podstawową częścią pracy, były badania terenowe prowadzone na wybranych do szczegółowej analizy ośrodkach osadniczych. Obejmowały one: dokumentację fotograficzną wybranych do analizy miast, inwentaryzacje zabudowy z okresu międzywojennego, wojennego i powojennego, studia archiwalne, w tym z okresu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, mające podstawowe znaczenie do przeprowadzenia analizy zachodzących ostatnio zmian²⁴. W studiach nad zagospodarowaniem przestrzennym posługiwano się dostępnymi planami zagospodarowania miast pochodzącymi z różnych okresów, korzystano z materiałów Wojewódzkiej Służby Ochrony Zabytków, danych statystycznych, narodowych spisów powszechnych, opracowań wykonanych przez GUS dla gmin dawnych województw: Lubelskiego, Zamojskiego, Chełmskiego i Bielsko Podlaskiego, opracowań najnowszych jak też i wywiadów z przedstawicielami elit miejscowych społeczności.

Oprócz badań stanu krajobrazu miejskiego, studiów panoram, ekspozycji, analiz wnętrz krajobrazowych, analizę przeobrażeń przestrzennych miast oparto na badaniach prowadzonych w takich dziedzinach naukowych jak: urbanistyka, geografia, ekonomia, demografia, historia (gospodarcza, rozwoju społecznego, kultury) i socjologia. Aby scharakteryzować przebieg rozwoju miast przyjęto między innymi następujące cechy badawcze mające odzwierciedlenie w krajobrazie miejskim takie jak:

- gęstość zaludnienia,
- ruch naturalny i migracje ludności
- procent ludności w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym,
- procent pracujących i liczbę bezrobotnych,
- stan szkolnictwa,
- dochody ogółem budżetu miasta i ich struktura,
- procentowy udział wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem budżetu miasta,
- elementy infrastruktury technicznej: wodociąg, kanalizacja, drogi,
- zasoby mieszkaniowe i mieszkania oddane do użytku.

Podjęta problematyka jest złożona i nowa w aktualnej sytuacji politycznej Polski. Badania ujmowano więc wielokierunkowo. Przeprowadzono analizy rozwiązań urbanistycznych, osadniczych, funkcjonalnych, architektonicznych i technologiczno-budowlanych. Umożliwiło to przedstawienie badanych zjawisk w możliwie najszerszym obszarze wpływów.

Badania archiwalne poparte pomiarami inwentaryzacyjnymi w poszczególnych

miejsowościach i dokumentacją obiektów pozwoliły na porównanie zmian zachodzących w czasie.

Na podstawie przeprowadzonych analiz różnych czynników mogących mieć istotny wpływ na kształtowanie się dzisiejszego krajobrazu miast Lubelszczyzny skonstruowano układ pracy w następującej ogólnej formie:

- Historia regionu jako podstawa zmian zabudowy i krajobrazu miasteczek.
- Procesy i mechanizmy przeobrażeń zabudowy i krajobrazu wybranych małych miast.
- Charakterystyka zmian zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny u schyłku XX wieku.

Na podstawie charakterystyki przeobrażeń zabudowy i krajobrazu określono:

- obiekty i zespoły zabytkowe mające istotne znaczenie dla krajobrazu,
- wartości krajobrazowe założeń urbanistycznych,
- zmiany krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny w odniesieniu do przyjętych międzynarodowych zasad ochrony krajobrazu.

Wyniki badań umożliwiły uzyskanie obrazu kształtowania się krajobrazu miejskiego na przestrzeni wieków i wyodrębnienie specyficznych miejscowych form zabudowy przestrzeni miejskiej, stanowiących o tradycji miejsca i jego dziedzictwa kulturowego. W oparciu o wskazania Nowej Karty Ateńskiej oraz innych dokumentów Unii Europejskiej, Narodową Strategię Rozwoju Regionalnego, zasady długotrwałego rozwoju zrównoważonego (*sustainable development*)²⁵ w połączeniu z metodami analiz krajobrazowych i innych sformułowano propozycje ochrony krajobrazu małych miast.

Istnieje wiele opracowań dotyczących problemu tzw. małych miast. Typ małego miasta polskiego opisywany był w literaturze wielokrotnie. Pierwsze opracowania sięgają początku XX wieku. Głównym ośrodkiem był niewątpliwie Kraków i tamtejsze Grono Konserwatorów. Tu też można mówić o powstaniu myśli wskazujących na potrzebę ochrony i kształtowania krajobrazu, w tym również w skali miasta. Pierwsze publikacje to przede wszystkim prace Stanisława Tomkowicza z roku 1909²⁶. Zwraca on uwagę na malowniczość starych miast, ich głównych komponentów historycznych i urbanistycznych. "Malowniczości i życia dodawała i sama architektura. Parcele były różnej miary, przeważnie wąskie, (...) w układzie i wysokości domów uwzględniano także kształt parceli, topograficzne położenie, (...). Linie regulacyjne nie zakazywały wdzięcznych wyskoków, zboczeń, i krzywizn. Wszystko to razem nadawało domom cechę oryginalną, indywidualną i rodzimą. Z takich budynków złożone ulice były urozmaicone, ożywione, zajmujące"²⁷. Dalej zwraca uwagę na problem linii regulacyjnych w miastach, szczególnie małych. "Nagrzeszono wiele wobec starych pięknych miast przez ustanawianie linii regulacyjnych"²⁸, oraz zajmuje się sprawą zabudowania nowopowstających dzielnic²⁹. W 1910 roku ukazuje się praca Ewy Łuski *W obronie piękności kraju*, w której autorka podkreśla zagrożenie świadomości wartości kultury rodzimej, poprzez kosmopolityczne formy współczesnego budownictwa "obce i pożyczane"³⁰.

W 1915 roku w czasie trwającej pierwszej wojny światowej Koło Architektów wraz z Towarzystwem Opieki nad Zabytkami Przeszłości zorganizowały wystawę Architektury Polskiej, której przyświecały cele patriotyczne zwracające uwagę na polskie tradycje kulturowe narodu, który przez 150 lat nie istniał na mapie politycznej Europy. Twórcy wystawy, celem "zrozumienia wszystkich pierwiastków polskości w architekturze" wydali w postaci albumu tom zatytułowany *Wieś i Miasteczko* w 1916 roku. Zawierał on 316 fotografii różnych budowli wiejskich i małomiasteczkowych. W okresie tym ukazało się również kilka innych istotnych prac³¹.

Wydana tuż po pierwszej wojnie światowej we Lwowie praca inż. A. Kühnela - *Zasady budowy miast małych i miasteczek*, poświęcona została zasadom kształtowania elementów przestrzennych małych miast takich jak: domy, ulice, drogi, place, ogrody itp. Autor w sposób przystępny opisuje istniejące elementy miast galicyjskich, podkreślając istniejące nieprawidłowości i zjawiska typowe dla okresu powojennego. Były one podobne także dla miast w zaborze rosyjskim. I tak na przykład opisuje "Z licznych dawnych klasztorów, rozmieszczonych rozmaicie, wiele przemieniono na inne cele, jak na umieszczenie urzędów państwowych, szkół, koszar lub szpitali, wiele zburzono zupełnie. Inne publiczne budowle pochodzą z nowszych, porobiorowych czasów należą tu: szkoły, gmachy dla władz państwowych, dla sądów, koszary, dworce kolejowe, szpitale itp. Rozmieszczenie ich po mieście jest najzupełniej przypadkowe i żadnych wytycznych, przewodnich myśli doszukać się tutaj nie sposób". Jak widać z tego krótkiego cytatu, problem uporządkowania przestrzeni miast był już wtedy niezwykle aktualny. Dotyczył poszczególnych elementów struktury urbanistycznej miasteczek, w szczególności rynków. Autor zwracając uwagę na zmiany jego funkcji zauważył, iż "(...) nie służy już do wszystkiego, lecz przeznaczenie jego ulega pewnym ograniczeniom. Usunięcie

targów ze śródmieścia, z rynku, na umyślne, odpowiednio położone i urządzone targowice, konieczne jest ze względów licznych”³². Tu autor przytacza wiele powodów, z których najważniejsze wymienić można: bezpieczeństwo publiczne, bezpieczeństwo własności, względy sanitarne, względy estetyczne. Określa także najważniejsze sposoby urządzenia rynku, krytykując wszelakie budki czy kioski “jakkolwiek pomysłowość tak sklepikarzy, starających się o pozwolenie postawienia kramu w rynku, jak i fantazja pozwalających rajców miejskich wysilają się, aby te budki były piękne, aby były ozdobą miasta, to mimo to, a może najczęściej dlatego powstają cudaki, cudaczne szopkowate szatra”³³. Jak można sądzić z powyższego, problem zaśmiecania placów (rynków) był aktualny w przeszłości, a w okresie odbudowy kraju po zniszczeniach wojennych powszechny.

Wydawnictwo Naukowe PWN
ul. Miodowa 10, 00-495 Warszawa
tel. 22 622 42 42, 22 622 42 43
www.pwn.pl

W połowie lat trzydziestych pojawiły się w kraju liczne prace z zakresu geografii osadnictwa podejmujące zagadnienia małego miasta³⁴. W. Ormicki definiując geografiami miast podaje, iż “(...) zajmuje się krajobrazem miejskim, dążąc do wykrycia prawideł rządzących jego powstaniem, rozwojem, fizjonomią i zróżnicowaniem oraz związkami z otoczeniem (bliższym i dalszym)”³⁵. Tego typu badania geograficzne rozwinęły się najbardziej w ośrodku wileńskim, gdzie pod kierunkiem prof. M. Limanowskiego powstały monograficzne opracowania dotyczące Braśławia, Berezki Kartuskiej, Trok i Zaostrowiczów, jak też częściowo opublikowane opracowania geografii osadnictwa miejskiego przedwojennej północno-wschodniej Polski³⁶.

Dane statystyczne dotyczące spisu ludności w 1931 roku jak też analiza osiedli miejskich pod względem materiałów budowlanych przedstawione są w pracach W. Deszczki³⁷ i S. Gorzuchowskiego³⁸.

W Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej prowadzono prace inwentaryzacyjne budownictwa wiejskiego, które stworzyły podstawy naukowe do prac analitycznych i syntetycznych dotyczących układów osadniczych Polski³⁹. Zainteresowanie architekturą miasteczek i wsi zaowocowało kreowaniem w architekturze stylu narodowego. Wyrazem tego były wydane przez Ministerstwo Robót Publicznych materiały architektoniczne, zalecające do stosowania wybór projektów budowli użyteczności publicznej dla wsi i miasteczka⁴⁰. Dużym zainteresowaniem cieszyło się również budownictwo regionalne⁴¹.

W okresie międzywojennym zagadnieniami dotyczącymi małych miasteczek zajmowało się wielu badaczy⁴². Miasteczko jako takie, rozpatrywane było w dwóch płaszczyznach - początkowo w odniesieniu do poszczególnych zabytków, uwzględniając kryterium budulca i nim się kierując w klasyfikacji na budownictwo ludowe, bądź kryteriami stylistycznymi zaliczając obiekty do konkretnej epoki. Architektura małomiasteczkowa oparta była na kryterium skali kubaturowej, bądź

przynależnością do odpowiednio zakwalifikowanego zespołu urbanistycznego⁴³.

W okresie po drugiej wojnie światowej problem powrócił i stał się zauważalny przez badaczy, którzy identyfikowali problemy małych miast oraz poszukiwali koncepcji znalezienia właściwego miejsca dla nich w sieci osadniczej kraju⁴⁴. Najczęściej wszystkie małe miasta traktowane były jako "ogniwo pośrednie" w migracji ludności ze wsi do miast, spełniające rolę "chwilowego aklimatyzatora" dla ludności wiejskiej. W pierwszych latach po wojnie głównym ośrodkiem badań osadnictwa w Polsce stał się utworzony w 1945 r. Główny Urząd Planowania Przestrzennego. Powstają wtedy liczne opracowania, które jednak z powodu czerpania terminologii z historiografii burżuazyjnej są w następnych latach negowane⁴⁵. Od 1952 roku w pracach skrytykizowano podejście naukowe uwzględniające zasady marksizmu-leninizmu, zwłaszcza w zakresie ekonomii politycznej i uwzględniające pojęcia ustalone w radzieckiej polityce planowania miast⁴⁶.

Po likwidacji gmin w 1954 roku nastąpiła degradacja miasteczek, która trwała do lat siedemdziesiątych. W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych problem małych miast jest zauważany głównie przez środowisko urbanistów. Ukazuje się wtedy szereg publikacji, głównie na łamach miesięcznika *Miasto* (nr 4, 8, 12, 1956 rok)⁴⁷. W latach sześćdziesiątych powstał problem opracowania przez Wojewódzkie Pracownie Urbanistyczne właściwych metod tworzenia planów ogólnych zagospodarowania przestrzennego małych miast. Problem ten⁴⁸ był poważny, bowiem na ogólną liczbę 849 miast, 629 liczyło poniżej 10 tys. mieszkańców⁴⁹. Okres ten jest niestety niekorzystny dla rozwiązywania problemów małych miast, bowiem narzucona koncepcja radziecka określania "optymalnej wielkości" miasta miała niestety wpływ na polską myśl urbanistyczną tego okresu⁵⁰.

Rok 1973 otwiera okres szerszego zainteresowania architektów i urbanistów problemami zagospodarowania terenów wiejskich i kreowaniem centrów ich obsługi. Miało to związek z wejściem w życie Ustawy przywracającej znaczenie gminy jako podstawowej jednostki podziału terytorialnego. Miasta do 5 tysięcy mieszkańców stały się siedzibami gmin wiejskich, czyli lokalnymi ośrodkami administracji państwowej. Od tego momentu liczni autorzy zajmują się problematyką rozwoju małych miast⁵¹.

Doceniano rolę miasteczek jako ośrodków historycznie uwarunkowanych do funkcji usługowej, dla otaczających je obszarów przestrzeni rolniczej i stanowiących

podstawę lokalnych więzi społecznych, kulturotwórczych i gospodarczych. Wyodrębniono typ polskiego miasteczka rolniczego, ukształtowanego w toku procesu historycznego i gospodarczego⁵².

Dopiero lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte obfitują w szeroko zakrojone badania nad małymi miastami Polski. Wymienić tu należy takich autorów jak: S. Gzell⁵³, T. Kachniarz⁵⁴, H. Zaniewska⁵⁵ a także M. Wiland⁵⁶, A. Wyżykowski⁵⁷, oraz liczne prace badawcze Instytutu Gospodarki Mieszaniowej, Instytutu Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Instytutu Ochrony Środowiska, Politechniki Krakowskiej, Politechniki Warszawskiej, Politechniki Wrocławskiej.

Ujęcie wsi i miasteczka jako "swoistej wizytówki krajobrazu kulturowego na którego ukształtowanie i identyczność oddziaływały złożone czynniki, zarówno pierwotne, pochodne od twórców natury, jak i wtórne będące wynikiem działalności człowieka"⁵⁸, pojawia się w latach dziewięćdziesiątych.

W toku zaistniałych przemian ustrojowych i gospodarczych w Polsce temat małych miast stał się wyjątkowo aktualny. Wielu autorów zauważyło ponowne zagrożenie, które wystąpiło dla tradycyjnego krajobrazu miasteczek. Powstają opracowania o charakterze innowacyjnym kreujące nową tradycję jak chociażby publikacja zbiorowa pod red. W. Cęckiewicza i E. Małachowicza, *Twórczość i konserwatorstwo*. Coraz więcej badań ukazuje możliwość ożywienia miasteczek pod wpływem postmodernizmu lub pod wpływem modnego ostatnio radykalnego tradycjonalizmu opartego o idee lokalnej tożsamości, jak chociażby praca K. Pawłowskiej, *Idea swojskości*. Powstają liczne opracowania obejmujące przykłady realizacji ochrony małych zespołów urbanistycznych takie jak prace B. Bartkowicz, J. Bogdanowskiego, S. Gzella, A. Böhma, G. Balińskiej, T. Zarębskiej i wielu innych⁵⁹. W pracy tej skorzystano również z licznych badań socjologicznych, a z opracowań zagranicznych z materiałów Centre d'Etudes des Transporte, Urbanisme-CETUE w Paryżu, Centre for Urban Health, jak też materiałów z licznych organizowanych konferencji krajowych i zagranicznych. Na omawianą problematykę istotny wpływ mają liczne akty prawne. Oprócz opracowań legislacyjnych polskich, przydatnych materiałów dostarczyły międzynarodowe ustalenia, szczególnie europejskie karty miast, liczne dokumenty dotyczące zasad współczesnego kształtowania miast, w tym ostatnia *Karta Ateńska*, konferencja ONZ *Środowisko i Rozwój* oraz *Szczyt Ziemi* oraz wybrane dokumentów Komisji Europejskiej (CEC, EC) dotyczące aktualnych tendencji w planowaniu i zarządzaniu miastami.

52. W. Cęckiewicz, E. Małachowicz, *Twórczość i konserwatorstwo*, Warszawa 1987, s. 10-11.
53. S. Gzell, *Małe miasta w Polsce*, Warszawa 1987, s. 10-11.
54. T. Kachniarz, *Małe miasta w Polsce*, Warszawa 1987, s. 10-11.
55. H. Zaniewska, *Małe miasta w Polsce*, Warszawa 1987, s. 10-11.
56. M. Wiland, *Małe miasta w Polsce*, Warszawa 1987, s. 10-11.
57. A. Wyżykowski, *Małe miasta w Polsce*, Warszawa 1987, s. 10-11.
58. W. Cęckiewicz, E. Małachowicz, *Twórczość i konserwatorstwo*, Warszawa 1987, s. 10-11.
59. W. Cęckiewicz, E. Małachowicz, *Twórczość i konserwatorstwo*, Warszawa 1987, s. 10-11.

